

РУКОПИСНА СПАДЩИНА ЗАКАРПАТТЯ ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ XIV-XIX СТОЛІТЬ

УДК 091.31(477.87) "13/18"

Одарка СОПКО,

*кандидат мистецтвознавства, завідувач кафедри дизайну
Закарпатського художнього інституту,
м. Ужгород, Україна*

Анотація. У дослідженні розгорнуто художній аналіз найвищих значніших оздоблених пам'яток рукописного мистецтва Закарпаття. Виділено найважливіші етапи розвитку рукописної книги в процесі історичних реалій, за якими визначається мистецька характеристика рукописів Закарпаття. Цей аналіз проводився на основі дослідження оригінальних зразків манускриптів періоду XIV-XIX століть; звернено увагу на датовані кириличні книги, майстерність каліграфів, мініатюристів та орнаменталістів; бралися до розгляду й оригінальні самобутні зразки народних майстрів.

Ключові слова: Закарпаття, переписувачі, рукописна книга, титульний аркуш, шрифти, заставки, оздоби.

Рукописна спадщина Закарпаття у нашому дослідженні розглядається на тлі історичних та культурно-мистецьких процесів, поступового переходу елементів традиційної книжності від елітарних рукописів до рукописання книг народними майстрами Закарпаття в XIV – першій половині XIX століття. Історичні передумови формування мистецтва творення рукописної книги на Закарпатті проходили в синкретичній єдності розвитку цього виду графічного мистецтва із традиціями Карпатського регіону. Важливо зазначити, що ґенезу рукописів Закарпаття доцільно розглядати в контексті мистецтва України, що пов'язано насамперед із формуванням власних культурних особливостей та художніх принципів, які також тісно пов'язані із загальноукраїнською культурою. Історичний аналіз вказує на те, що процеси, які проходили на території Закарпаття, впливали на зміну стилістики та етнічні особливості рукописів. Такі приклади відстежуємо завдяки збереженим зразкам манускриптів XIV–XIX століть.

Розвиток та поширення рукописної книги на Закарпатті середини XVIII – початку XIX століття дав підставу твердити про чималу локалізацію народного рукописання серед населення. Завдяки таким процесам збереглися тогочасні тради-

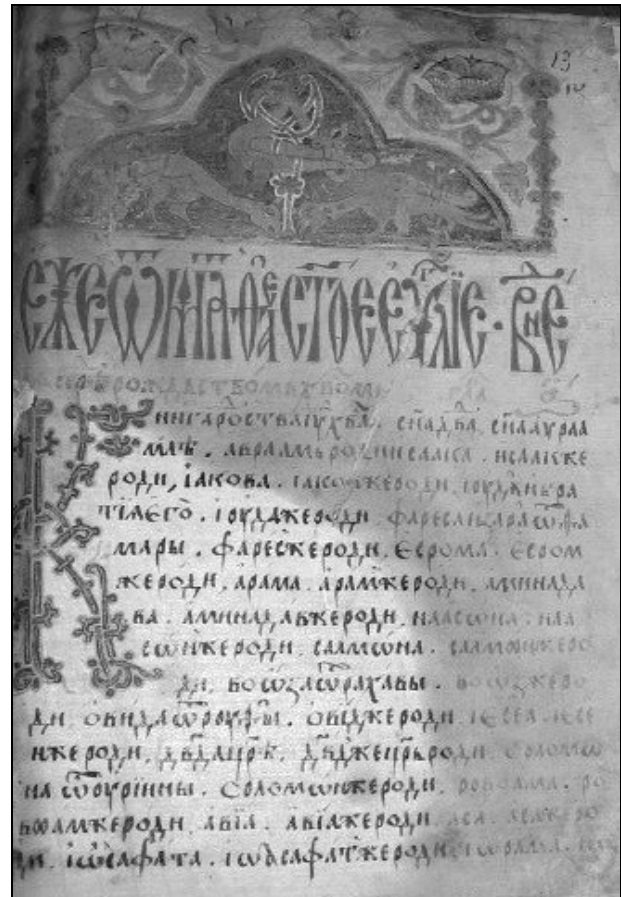
ційні, технічні і художньо-стилістичні особливості рукописів, які мали чималий вплив на розвиток мистецтва книги. Процес дослідження рукописної спадщини викликає інтерес співвідношення загального і етноспецифічного, традиційного і нового. Поряд із загальними рисами української рукописної книги збереглися трансформовані в регіональному аспекті рукописні традиції, що сягають давніших часів. Поєднання рис готики, ренесансу й бароко з народними мистецькими смаками є визначальними у змісті та оформленні кращих зразків рукописів краю. Керуючись набутими естетичними уподобаннями, майстри – книжники наслідували тенденції попередніх періодів, але разом з тим вносили нові авторські інтерпретації.

До рукописів найдавнішого, «пергаментного», часу, що збереглися на Закарпатті, відносять «Ужгородський півустав», який вчені датують XIV–XV ст. [14, с. 108], і пов'язують з осередком Грушівського монастиря. О. Колесса доводив, що пергаментну книгу «Ужгородський півустав» переписано в кінці XIV ст.¹ [6, с. 1-39, 54]. Кодекс написаний уставним письмом з елементами півуставу, трьома почерками. Оздоблений цей манускрипт дрібними кіноварними стовпчикоподібними ініціалами. На арк. 119 намальовано кіноварні пасхальні ключі у формі рук та календарні кола [4, с. 266]. Під час дослідження літературних джерел, нами виявлено ще одну рукописну пам'ятку, пов'язану з цим осередком. Це копія «Апостола» XVII ст. Про неї довідуємося із дослідження І. Свенціцького [15, с. 10, № 19]. У переліку майстрів з виготовлення книг є запис про Юрія Грушівського – поповича із села Грушево, який у першій половині XVII століття зробив копію «Апостола». Як відомо, Грушівський монастир був повністю зруйнований під час повстання селян під керівництвом Імре Текелі у 80-х роках XVII століття; тому цей запис доводить, що книжна справа проводилася в осередку до руйнування монастиря. Таких пергаментних пам'яток збереглося дуже мало не тільки в Закарпатті, але й в Україні загалом. Вони мають величезну цінність не тільки як витвори мистецтва, але і як джерела з історії писемності.

¹ Підставою для цього є запис на арк. 151 а, в якому йдеться про Олексія Митрополита Київського та Всія Русі від року 1354 до 1376, а також запис про його смерть 12 лютого 1378 року. О. Колесса писав, що: «Первовзором для всіх тих Півуставів та Молитовників служив такий прототип, який зберігся нам в Ужгородській пергаментній рукописі XIV ст. В ній дійшов до нас найдавніший текст монастирського Півуставу на східнослов'янських землях»

Заставка балканського стилю, пергамент, пізній устав, прямий. Мукачівський псалтир, XV ст. Аркуш № 73

Заставка кольорова тератологічно-рослинна, півустав нахилений, ініціал стовпчикоподібний з елементами плетінки. Королівське Євангеліє, 1401 р. Аркуш № 13

Вищезгдана пергаментна книга «Мукачівський псалтир», яку науковці відносять до XV ст., відома своєю мініатюрою та записом про те, що її написано за наказом Іоана Логофета¹ [4, с. 59]. «Мукачівський псалтир» оздоблений мініатюрою, заставками і взористими ініціалами. Мініатюра виконана досвідченим майстром. Це лаконічна, позбавлена сторонніх аксесуарів сторінкова трифігурна композиція. Я. Запаско порівнював цю мініатюру із зображеннями Пролога кін. XIV – поч. XV ст. Він писав: «Можна навести аналогію з болгарською книгою періоду її розквіту. Ми схильні думати, що групове зображення Христа, царя Івана Олександра і Костянтина Манасії з «Мана-

¹ Логофет (від грец. *logothetes* – той, що встановлює рахунок) – у Візантії назва деяких вищих державних урядовців, що відали фінансами, поштою, зовнішньою політикою, контролем над провінціями; хранитель патріаршої печатки. Л. великий – найвищий придворний боярський чин у Молдавській державі XIV-XIX ст. Див. Словник іншомовних слів.К.: 1974.

сієвого літопису» середини XIV ст. і мініатюра «Мукачівського псалтиря» виконані якщо не в одному стильовому ключі, то в дуже близькій творчій манері. Не менший інтерес становлять заставки та ініціали рукопису. У рукописі «Мукачівського псалтиря» з'являється новий вид узористих ініціалів, які згодом стали дуже поширеними не тільки в рукописній, а й у друкованій книзі, де вони отримали назву ломбардів» [4, с. 69].

Від початку наступного – XV ст. – у галузі книжкової справи в Україні відчутно зрушення. Пергамент рішуче замінюється новим матеріалом для письма – папером, хоча книги на цьому матеріалі писали лише в окремих випадках. Це привело до суттєвих змін у книжковій справі взагалі, зокрема, в мистецтві художнього оздоблення [4, с. 61]. Ці зміни були зумовлені подальшим економічним та суспільно-політичним розвитком українських земель, піднесенням духовної культури. Відбулося формування центрів українського книгописання як на сході, так і на заході. Монастирі відігравали, як і в попередній період, значну культурно-освітню роль. Зокрема, на Закарпатті у XV-XVIII ст. основна частина рукописів, а пізніше друкованої богословської та світської літератури, зосереджувалась у Мукачівському монастирі.

Із XV ст. до нашого часу збереглося приблизно удвічі більше книг, ніж з попередніх чотирьох століть разом узятих. Особливо варті уваги датовані рукописи. Таких рукописів збереглося в Україні понад два десятки, серед них закарпатський рукопис «Королівське Євангеліє», переписане та оформлене Станіславом Граматиком 1401 року. Цей манускрипт є одним із найкращих взірців українського книжкового мистецтва. «Королівське Євангеліє» 1401 р. переписане в селі Королево (Виноградівський р-н, Закарпатська обл.) поблизу колишнього замку «Нялаб». На лицьовому боці дарчого «Королівського Євангелія» 1401 р. (вкладного арк. № 175-176) є записані імена власника (дарителя) рукопису Стефана Винца та його численних родичів і священика Микити, якому було подаровано цю книгу. До цього періоду належать не менш цінні рукописні пам'ятки – «Євангеліє апракос» 1422 р. та «Мукачівський літопис» 1458 р.

З появою нових осередків та переходу від пергаменту до дешевшого матеріалу – паперу відчутно зросла потреба писемної літератури, яка набувала широкого розповсюдження в народному середовищі. Значно розвинулась актова писемність, адміністративні, ділові папери [4; 63]. Кодекси, переписані на

папері, стали компактнішими від пергаментних, змінився вигляд самих аркушів, використання водяних фарб надало яскравості та свіжості кольору. Відбулася зміна самого почерку за рахунок швидкості написання. Показові зміни на зламі XIV-XV ст. чітко прослідковуються в уже згадуваному «Королівському Євангелії», написаному на папері півуставним шрифтом, оздоблення виконане сильно розбавленими гуашевими фарбами, що близькі до акварелі. Водночас гармонійно вживається старе з новим, наприклад, поряд із плетінчастою рослинною орнаментикою, що нагадує нововізантійську (проглядається тератологія), поєднуються декоративні елементи. Поряд з архаїчними рисами літер використовуються літери з відчутними видозмінами, так звані ломбарди. Вживаються різні форми книжкових оздоб з імпровізованими орнаментальними мотивами народного мистецтва.

Зносини західних і східних слов'янських і неслов'янських народів у епоху Середньовіччя були тривкими і всебічними, а Закарпатська Русь була своєрідним містком і посередником цих зв'язків на Сході та Заході. Різноманітні зв'язки закарпатців були і з південними сусідами – Молдавією та Волощиною. Часто ці зносини сягали аж Греції та Італії [7, с. 20-21]. Така ситуація зумовила значний вплив європейських західних культур, а саме – грецької, німецької та італійської. Зокрема, це пов'язано із запрошенням угорськими королями майстрів та ремісників з Італії й Німеччини. Вони оселялися в містах Земплин, Гуменне, Михайлівці (сучасна Словаччина), Ужгород, Середнє, Мукачеве, Берегове, Виноградів, Королево, Хуст, Вишково, Тячів (сучасне Закарпаття), Довге Поле, Серет, Сату Марє, Бая-Марє (сучасна Румунія) [11, с. 66-71]. Відповідно проходили певні зміни естетичних пріоритетів і в церковному мистецтві східного обряду. Взаємозв'язок між традиційним та професійним є очевидним, коли народні майстри запозичували моделі західноєвропейських зразків і навпаки, професійні майстри зберігали традиційні форми. Такий процес тривав аж до кінця XVIII ст., його можна пов'язати із активізацією на початку XVII ст. міського цехового виробництва. Хоча на Закарпатті такі процеси проходили значно повільніше, ніж в Угорщині, Словаччині, Україні, зокрема в Галичині [12, с. 109-110]. Проходили відповідні зміни і в розвитку книжкового мистецтва. Процес запозичування мистецьких форм у традиційному і новітньому відбився і на формуванні нової естетики оформлення рукописної книги Закарпаття XV ст.

Період початку і середини XVI ст. характерний розвитком багатовікових традицій власної культури, рукописна книга Закарпаття цього періоду піднялась на вищий щабель, творчо сприймаючи кращі риси світового мистецтва, передовсім ренесансу. З появою нових осередків книгописання формувалися і книжкові бібліотеки при монастирях та духовних центрах. Про організацію роботи скрипторію Мукачівського монастиря до початку книгодрукування на Закарпатті свідчать записи в рукописних книгах. Наприклад, у манускрипті Служебної Мінеї XVI ст. є запис Ігнатка, поповича (запис 1591 Мукачівський монастир, тепер Закарпатський краєзнавчий музей, № 2834), «...слуга поволний и работник книжний...». Визначення «*работник книжний*» треба розуміти як майстер книжкової справи. Із таких записів можемо формувати відомості про переписувачів Мукачівського осередку. До нього можна віднести: Прокопія – ієрея з Мукачівщини, переписувача «Псалтиря» 1549 р. (Хіландарський монастир) [24, с. 77]; Василя – поповича, ієрея переписувача «Служебника» 1648 р. (ЗКМ, № 16) [4, с. 68]; Павла – даскала Мукачівського, який переписав «Молитвеник» 1726 р. Місце походження – м. Сигот (Румунія) та (1–429) «Октоїх» (написаний румунською мовою); Ігнатко – попович, майстер книжкових справ, який виготовив «Служебну Мінею» XVI ст. (ЗКМ, № 2834) [4, с. 72].

Ще одним підтвердженням цього є запис на задньому форзаці рукописної книги Івана Югасевича «Ірмологіон» 1806 року. В ньому йдеться про те, що 1854 року цю книгу передав до Мукачівського монастиря для палітурних робіт священник церкви села Невицьке отець Михайло Бокшай. Оплата за роботу становила 48 срібних¹ [17, с. 98-103]. Це незначний перелік імен, які за записами, належать до одного із найпотужніших рукописних осередків Мукачівщини.

Із закарпатських пам'яток XVI ст. заслуговує на увагу «Євангеліє» середини XVI ст. (бібліотека Ужгородського університету, № 738). В оздобленні використано надзвичайно красиві плетінчасті заставки прямокутної форми, рослинні обрамлення, зображення євангелістів, красиві ініціальні літери, які вживаються разом з орнаментикою ренесансного стилю. До цього періоду належать не менш цінні рукописи: «Ужгородсь-

¹ Ірмологіон 1806 р. – віднайдений у с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

ка празнична Мінея» XV-XVI ст., «Мінеї» 1500, 1556 років (бібліотека Ужгородського університету, № 2-Д), «Поляно-Кобилецька тріодь» 1561 року, «Герляхівський толковий Апостол» кінця XVI ст., «Тереблянський пролог» XVI ст., а також «Псалтир» 1549 року, який зберігається у Хіландарському монастирі (Греція). Псалтир переписав ієрей Прокопій у районі Мукачеве, про що свідчить запис у рукописі з 1552 року про напад турків на Мукачево та Темешвар, описуються події про вчинений там погром [4, с. 22].

У цих манускриптах переважає новий ренесансний стиль у мініатюрі та орнаментиці. Насамперед, це – рослинне обрамлення початкових аркушів, рідше – мініатюр. Ця особливість оздоблення виражена в поєднанні плетінчастої орнаментики XV ст. із рослинними мотивами обрамлення, характерними для готичного періоду. З часом вона набула нової якості, і в середині XVI ст. поступово утворилося оздоблення з іншими стильовими принципами, в яких мирно співіснували плетінчасті, геометричні та тератологічні узори. Вони були поширені в першій половині XVI ст. у таких регіонах України, як Волинь, Галичина (Львівський, Перемишльський осередки), Київщина [4, с. 76]. Відбувся ще один важливий момент в оздобленні рукописних книг цього періоду – звернення переписувачів до джерел народної творчості. Виконання мініатюр набуло характерних рис, притаманних місцевому іконопису, завдяки чому збереглася стильова індивідуальність місцевих осередків.

Через брак власної друкарні книжні потреби Закарпаття задовольнялись переписуванням уже існуючих рукописних взірців, а також ввезенням великої кількості книг із Заходу та Сходу, зокрема з Європи, України та Росії. Для забезпечення основними, потрібними для відправ текстами більшість церков усіх регіонів України, включно з тими, де не було кирилических друкарень – Закарпаття, Буковина, Слобожанщина, Холмщина – друкували церковні книги в кількох друкарських осередках.

Як показали статистичні дослідження примірників із записами, православні й греко-католицькі церкви в Україні користувалися переважно книжками українських друкарень: Лавра, братство, Сльозка, Чернігів, Унів, Почаїв; видання з-за України – Вільнюс, Москва – становили незначний відсоток. При цьому деякі книги, видані в Україні, використовувалися в Білорусії, Росії, Молдові, Болгарії, Сербії [22].

Після появи друкарства рукописна справа не припинялася, а, навпаки, значно пожвавилася за період кінця XVI – початку XVII ст. Через несприятливі історичні умови не друкувалися твори світської літератури, книги літургійного призначення, пізно було освоєно друкування нотних книжок – Ірмологіонів, відповідно друкованих книг не вистачало. У зв'язку з цим збільшилася кількість рукописних осередків, у тому числі і локальних, наприклад, у західному регіоні України – Стрий, Дрогобич, Городок, Судова Вишня. Тут книги виготовляли в рукописних майстернях не тільки для власних потреб, але й на продаж, на замовлення фізичних осіб та церковних громад. Навіть заснування потужних друкарень Львова та Києва не вплинули на продовження та розвиток рукописних книг. Збільшилася потреба в книгах світської літератури, наприклад, чільне місце посідає Граматика І. Ужєвича.

Набуває нової мистецької якості художнє оформлення книги. Особливо відзначається орнаментальна оздоба рукописів. Розвивається такий вид орнаментики, як традиційні плетінчасті композиції та тератологічні мотиви. Особливого поширення досягла рукописна рослинна орнаментика, яка стає панівною. Мініатюра набуває вигляду сюжетних «гравюрних» зображень, поширюються й розвиваються фронтиспісні зображення та текстова ілюстрація¹.

До кінця XVIII – середини XIX ст. навіть попри велику авторитетність друкованої книги, яка коштувала дорожче, рукописна книга і світського, і, особливо, літургійного характеру користувалася попитом у краї. Як бачимо, значна кількість стародруків, яка зберігається донині у книгосховищах із надзвичайно цінними книгами, що видані у Кракові Ш. Фіолем («Осмогласник», «Часословець», «Тріодь Цвітная» та ін.), у Празі – Г. Скориною «Библия руская», венеціанські видання братів Божидара та Вікентія Буковичів («Соборник», «Молитвеник» та ін) [3, с. 30]. Однак та кількість друкованих літургійних книг, яка завозилася для закарпатських церков, не могла задовольнити потреби пастви.

¹ Поява текстових ілюстрацій у вигляді графічного штрихового малюнка, що формувався тоді у самостійний, відмінний від кольорової мініатюри вид книжкової оздоби, мала важливе значення не тільки для продовження «життя» рукописного мистецтва, яке ще тривалий час існувало поряд з друкарством, а й для прискорення введення в оздоблення друкованої книги сюжетної ілюстрації. Відомо, що в українському друкарстві текстові ілюстрації з'явилися вже на початку XVII століття і набули значного поширення. – Див.: Я. Запаско. Українська рукописна книга. – С. 102.

Закарпатські рукописи продовжували розвиватися у взаємозв'язку традиційних та новітніх художніх форм, які виникали в процесі переписування із вже друкованих взірців книг, завезених на закарпатські землі. Такий спосіб переписування книг тривав упродовж XVII-XVIII ст. та першої половини XIX століття, аж до появи друкарської справи на Закарпатті. У процесі переписування та запозичення із друкованих книг змінювалися стильові особливості, які характеризувалися більш спрощеними схемами оздоблення рукописів. Розширюється середовище рукописних майстрів-аматорів, які переписували й оформляли книги, як уміли. За матеріалами Я. Запаска, рукописне мистецтво поступово перетворилося на «...своєрідну галузь народного малювання»¹. Такі приклади спостерігаємо в рукописах Федора Дудича із села Порошково, що переписав «Толкованіє псалмов Давидових» 1883 року (I-433, ЗКМ). Як бачимо, художник-аматор звертається до традиційних зразків народного мистецтва, а саме до народної вишивки. Деякі по-іншому виглядають орнаментальні оздоби у рукописах переписувача-аматора ієрея Козьми. У них в оформленні перемальовані чудові взірці мереживних узорів.

Паралельно із народними переписувачами працювали професійні каліграфи та майстри оздоблення рукописів. Звичайно, такі рукописи коштували дорожче. Однак багатші церковні громади, які бажали мати гарно написані і оформлені збірники духовних пісень, замовляли їх у фахових переписувачів. Наприклад, церковна громада на Іршавщині замовляла манускрипти відомому переписувачу-художнику Іванові Югасевичу [13, с. 13]. Переписуючи книги з метою продажу, майстер фіксував це у записах, завдяки чому довідуємося, що Ірмологіон 1778-1779 рр. виконав І. Югасевич на замовлення церковної громади храму святого архістратига Х(с)ва Михаїла [16, с. 95], Ірмологіон 1800 р., – на замовлення пароха Петра Боровски [2, с. 204-205, 206-209, 212-213], Ірмологіон 1803 р. – на замовлення Димитрія Ганчака Зарічовського.

¹ У другій половині XVII-XVIII ст. в основному рукописна книга, не витримавши конкуренції з боку друкованої, віддаляється на периферію, переходить у середовище рукописних майстрів-аматорів: звичайних писарів, канцеляристів, дрібних службовців, сільських учителів-даскалів, дячків, які переписували і прикрашали книги. Рукописне мистецтво, таким чином, перетворюється у своєрідну галузь народного малювання. – Див.: Я. Запаско. Українська рукописна книга. – С. 107.

Переписувались і розповсюджувались найрізноманітніші рукописи: медичні та господарські порадики і календарі, літературні твори і літописи, збірки народних пісень і церковних піснеспівів, історичні, науково-популярні твори і т. ін. У матеріалах Збірника Львівської Ставропігії [5, с. 325] йдеться: «...аж до XVIII в. писана книжка все була дешевшою від друкованої і не страчала своєї поваги; навпаки – спочатку друкована книжка часто мала собі злу славу. Спочатку заведення друкарства особливо не зашкодило писарям; друкарство заступало їх дуже поволі і все давало їм добрий матеріал до списування, а тим самим давало й заробіток. Списування з друкованих книжок довго було в нас звичайною річчю; зустрічаються такі часті вирази в наших стародруках, як, наприклад: «Хотящі прочитати и переписовати сію книгу».

Поза чисто релігійними потребами в богослужбовій літературі, молитовників і популярних богословських творів, які виконували й національно-культурні завдання, церковнослов'янські книги зберігали певну позитивну роль на Закарпатті, в Галичині й на Буковині – вони були як протидія мадяризації, полонізації та румунізації. Багато творів словесності поширювалися в усній або рукописній формі. Саме XVII-XVIII століття стали періодом розквіту українського фольклору і небаченого раніше збагачення тематики, жанрів рукописної книжності.

Місцева церковна влада на Закарпатті добивалася заснування власної друкарні, книжкова продукція якої цілком узгоджувалася би з вивченням католицької віри. У лютому 1770 року імператриця Марія-Терезія видає декрет на дозвіл видавати кириличні книги в Австрії віденському друкареві Осипові Курцбеку для обслуговування сербів, румунів та закарпатських українців.

Після прийняття 1656 року Ужгородської унії Мукачівський монастир був певний час резиденцією уніатської єпархії, аж до 1772 року. Цього ж року мукачівським єпископом обирають Андрія Бачинського – визначного церковного та культурного діяча Закарпаття. Марією-Терезією дала згоду на відокремлення Мукачівської Єпархії від Єгерського латинського єпископства, що було узаконено папою Климентом XIV. Упродовж 36 років Андрій Бачинський у своїх посланнях відкрито ставав на захист національної культури, намагався розбудити творчі сили народу; виступав проти латинізації церковного обряду та обстоював рідну мову в культурному житті; організовував шкільну освіту та під-

тримував наукові дослідження з історії, літератури, культури. Чимало закарпатців здобувало освіту в навчальних закладах Егера, Братислави, Трнави, Кошице, Відня, Будина. Деякі вихідці із Закарпаття після навчання в Києво-Могилянській академії емігрували до Росії, де стали відомими вченими. Про те, як закарпатська молодь сповна скористалася поступками уряду Австрії на культурно-просвітницькій ниві, писав Я. Головацький: «Неимоверная жажда знания и ревность к наукам овладела тогдашнюю молодую Русь. Русская интеллигенция засияла в полном блеску. В одно десятилетие успели русины розвинути столь численных докторов богословия, что были в состоянии заместити ними все кафедры университетски на латинском и русском языках» [1, с. 77]. Як бачимо, попри всю неоднозначність оцінки характеру просвітницьких заходів австрійського уряду, можна говорити про об'єктивне сприяння піднесенню загальноосвітнього рівня і національної самосвідомості закарпатських русинів. Розвиваючи своє духовне життя, закарпатці синтезували культурні надбання багатьох сусідніх народів, здобуваючи освіту в навчальних закладах Сходу й Заходу. Але його основою завжди залишалася давньоруська культура [3; 51].

Пошвавлення духовних зв'язків Закарпаття з Україною та Росією помітно впливало на формування крайової української інтелігенції. Зростає зацікавлення історією свого народу, місцем Закарпаття в загальнослов'янському історичному процесі. Це підтверджують праці історичного та літературного змісту, що надходили з України та Росії, наприклад «Синопис»¹, який виданий у Києво-Печерській лаврі і слугував підручником із вітчизняної історії [15, с. 51-53]. За підрахунками вчених, на Закарпатті знайдено кількасот рукописів та друкованих кирилических книг з XV-XVIII ст. Популярними на Закарпатті була «Біблія сиріч кнѣги Ветхаго и Новаго Завіта по языку словенску» («Острозька біблія»), надрукована першодрукарем Іваном Федоровим в Острозі 1581 року. Її поява започаткувала розповсюдження східноукраїнських, західноукраїнських і російських друкованих видань [10, с. 13]. Ще однією поширеною друкованою книгою на закарпатських землях був «Апостол» Івана

¹ Синопис или краткое собраніе от различных летописцев о начале славяно-російского народа. И первоначальных князех богоспасаемого града кієва... – Киев, Друкарня Києво-Печерської лаври, 1680. – Бібліотека Ужгородського національного університету. – Відділ рукописів та стародруків. – Інвентарний № 75. – С. 51, 53.

Федорова, виданий 1574 року. Зростає кількість друкованих книг після заснування друкарень у Львівському братстві, Києво-Печерській лаврі, Почаєві, Чернігові та інших українських містах. Гуртування найвизначніших культурних діячів України навколо Київського братства, а пізніше навколо Києво-Печерської лаври і Києво-Могилянської колегії сприяло проведенню культурної роботи і на Закарпатті. Йдеться про освітню роботу, яку поширювали визначні церковні та культурно-освітні діячі і завдяки якій книги на Закарпатті поширювалися і в рукописному вигляді [3, с. 30].

Таку форму розповсюдження на Закарпатті набули у XVII-XVIII ст. наступні популярні твори: полемічні твори Лазаря Барановича «Меч духовный», виданий у Києві у 1666 і 1776 рр., Інокентія Гізеля «Мир с богом чоловіку», виданий у Києві 1661 р., Іоанікія Галятовського «Ключ разумения», виданий у Києві 1659 р., у Львові 1663 та 1665 рр., твір «Небо новое», виданий у Києві 1665 р., твір «Месия правдивый», виданий у Києві 1669 р., та ін. Деякі із вищевказаних популярних творів, скажімо, великий збірник проповідей чи «казань» «Ключ разуміння» та не менш поширена праця К. Транквіліона-Ставровецького «Перло Многоценное», стали взірцями для наслідування гуманістичних тенденцій, які утверджувалися в літературі, мистецтві, філософії на землях Західної України, зокрема на Закарпатті. Вони знайшли в рукописній формі нове художнє вираження гуманістичної філософії, яка розглядає людину передусім у її земному призначенні. Прикладом такої інтерпретації є книга Кирила Транквіліона-Ставровецького «Перло Многоценное», переінакшена дяком з Колочави Іваном Лугошем [18, с. 11-17]. У твір, починаючи від назви – «Перло дорогоцінное», переписане й оформлене ним 1746 року, він вніс не тільки мовні особливості регіону, але й додав самобутні етнографічні риси в оформлення рукопису, який засвідчує синтез західно- та східнохристиянських культурних впливів і присутність єдності двох духовних традицій у мистецько-релігійному світі українського бароко.

Поява друкованої книги стала своєрідним каталізатором подальшого розвитку рукописного книгописання. Така ситуація спонукала майстрів рукописання до ще щедріших розмаїтих можливостей. Таким чином, цей період характерний значним поживанням та поширенням рукописного книжкового мистецтва в Україні. Свідченням цьому є низка манускриптів з новим мистецьким оздобленням та активним розвитком ос-

новних компонентів рукопису: письма, декоративних прикрас, мініатюри, сюжетних зображень. Важливим в оформленні манускриптів XVII століття стало засвоєння реалістичних засад культури Ренесансу, завдяки яким українська рукописна книга отримала нову мистецьку якість [4, с. 89].

На Закарпатті цей період рукописання відзначився цілою низкою прекрасних книг – це манускрипт Мафтея Мигалеви́ча, ієрея Колодницького «Служебник з молитовником», переписаний 1652 року (АРХ–8437, ЗКМ), «Євангеліє» (И–439, ЗКМ), переписане дяком Василем Горянським, «Мінея» (И–472, ЗКМ), переписана ієреєм Васи́лиєм (Нанкувським) у Малій Копані, «Апостол» (И–432, ЗКМ), переписаний Мигалем дяком Галаси, «Тріюдь пісенна», переписана ієреєм Козьмою у 1676-1678 рр. (И–436, ЗКМ) [19; 52-62]. Цікавий своєю невибагливістю, але по-народному барвистою орнаментикою, багатьма простуватими мініатюрами, виконаними жваво і безпосередньо, приваблює «Анфологіон» першої пол. XVII ст. (ЛНБ, НБ, № 41), переписаний у селі Ясиня (тепер Рахівський р-н, Закарпатська обл.) дяком Яковом Дяченком [4, с. 89].

У 70-х роках XVIII ст. на Закарпатті за сприяння єпископа А. Бачинського було проведено шкільну реформу. Наявність шкіл і писемність населення викликали підвищений попит на книгу. В навколишніх землях друкування у XVII і особливо у XVIII ст. набуло значного поширення. А книжні потреби в Закарпатті задовольнялись переписуванням уже існуючих рукописних зразків. Єпископ Андрій Бачинський заснував єпархіальну бібліотеку, яку перевіз до Ужгорода, зібрав дев'ять тисяч книг, а згодом, 1804 року, видав п'ятитомну Біблію. Пізніше бібліотека Бачинського була доповнена давніми і новішими книгами, серед яких унікальні рукописні пам'ятки Закарпаття, що складають тепер основу фонду давньої літератури наукової бібліотеки Ужгородського національного університету.

На Заході найдавніші літургійні рукописи наслідували друковані книги, проте невдовзі розпочався зворотний процес: нові форми набору і прикрас, які з'явилися у друкованій книзі, стали впливати на книгу рукописну. Оскільки українська друкована книга мала замінити в богослужбовому вжитку рукописну, вона перейняла від неї обриси літер, засади поділу тексту на розділи, підрозділи та рубрики, форму заголовків. У той же час від самого початку друкована книга мала багато такого, чого не було в давній рукописній книзі і що пізнішими рукописами було запозичено саме з друкованої книги [4, с. 89].

Цю характерну особливість бачимо в манускриптах Закарпаття XVII-XVIII ст. – початку XIX ст., коли майстри рукописів почали приділяти більшу увагу загальному художньому образу книги. Орнаментика набувала надзвичайного багатства форм, нових композиційних рішень та стилістики. Дальших видозмін зазнала традиційна плетінка, своїми візерунками стала ближчою до плетива зі шкіри, лози, соломи, полотняного переплетення ниток у тканині. Вигадливі елементи стрічкового плетива ефектно розфарбовувалися вишневими, синьо-голубими, малиновими, смарагдовими кольорами, а також підсилювалися блиском золота. Хоча декоративні прикраси різних форм і стилів мирно співіснували, все-таки провідну роль у цьому ансамблі відігравав рослинний орнамент. Його використовували в облямуванні сторінок і мініатюр, ініціальних літерах, заставках, про що свідчить певний вплив друкованої української книги. Поширення рослинного орнаменту та реалістичних мотивів того часу пояснюється гуманістичними зрушеннями, заглибленням у народні джерела [4, с. 98].

Друга половина XVII ст. означила суттєві зміни в мистецтві рукописної книги, що проходили під значним впливом друкованої книги. В оформленні рукописів цього періоду з'являються сюжетні текстові ілюстрації у вигляді графічного штрихового малюнка (вплив гравюри). Приділяється більша увага мініатюрі, сюжетним фронтиспісним та текстовим ілюстраціям. Поширився процес засвоєння реалістичних сюжетних зображень, побутових мотивів. Передусім зазнає суттєвих змін мініатюра, яка все частіше перетворюється з кольорової на чорно-білу, виконується переважно пером або «розмивкою туші»¹.

У рукописному мистецтві зародилися нові тематичні жанри – побутовий та історичний. Багатими на ілюстрації, здебільшого штрихові чорно-білі, були Ірмологіони (збірники церковних співів). Часто переписувачі-художники доповнювали відомі євангелістські сюжети мотивами побутових реалій, міських та сільських краєвидів [8, с. 61]. Оскільки рукописна книга не могла конкурувати з друкованою, поступово зменшилася потреба в професійних книжкових майстрах рукописання. Значна частина з них згодом перейшла до друкарських майстерень. За таких обставин рукописна книга переходить у середовище майстрів-аматорів. Ними були звичайні писарі, дрібні службовці, сільські дяки, які вміли писати та прикра-

¹ Див.: Я.Запаско Українська рукописна книга. – С. 98.

шати книжкові аркуші. Згодом рукописне мистецтво набуло вигляду народного малювання [4, с. 59-61].

Тематика закарпатських рукописів стала набувати широкого репертуару. Заможні церковні громади замовляли доступнішу – рукописну книгу. Найчастіше користувалися тою літературою, якою послуговувалися під час літургії. Серед поширених рукописних зразків XVII ст. – Євангеліє, Євангеліє учительне, Мінея, Тріодь постна, Тріодь цвітна, Апостол, Осмогласник, Октоїх, Устав богослужбний, Правила церковної служби. Рукописи для потреб церкви замовляли у фахових переписувачів. Вони відзначалися складнішою структурною та образною схемою. Більш спрощену модель рукописів виконували народні майстри-аматори. У XVII столітті, окрім книг церковного характеру, переписувалися книги і світського змісту.

Після ширшого впровадження друкованої книги спостерігається процес наслідування та запозичення елементів або структурних частин стародруків рукописними майстрами. Ця традиція закріпилася особливо на закарпатських землях аж до появи друкарства у середині XIX століття. Переписуючи тексти, майстри намагалися повністю відтворити сторінку оригіналу, включаючи вступні та кінцеві статті, або зробити спуски в кінці розділу. Часто переписувачі-аматори намагалися, в міру своїх можливостей, повторити художнє оформлення, спрощуючи орнаментальні оздоби, або виконати більш спрощені запозичення, легкі для виконання. У цьому випадку варто згадати рукопис «Перло дорогоцінне», переписаний і оформлений Іваном Лугошем із села Колочава. Тоді ж у рукописній книзі з'являється тип оформлення, який отримав назву «друкарського орнаменту», який нагадує чорно-білі відбитки з гравірувальних дощок. Як бачимо, взаємовпливи рукописної та друкованої книги співіснували ще не одне століття, набираючи та запозичуючи одна від одної структурні складові й елементи оформлення. Треба зазначити, що загалом друкована книга не була конкурентом рукописній, однак у великих центрах Львова та Києва перевага надавалася більш прогресивним способам виробництва, особливо якщо книгописанням і книгодрукуванням займалася одна інституція, наприклад Києво-Печерський монастир.

Значного розповсюдження у Закарпатті набув твір «Александрія». Він неодноразово переписувався під різними назвами «Ужгородський», «Пістрялівський», «Тишівський». Тут давалися основні поняття з історії стародавнього світу, опис Маке-

донії, Єгипту, висвітлювалась військова діяльність Філіпа, походи Олександра Македонського, війна з перським царем Дарієм. Ці рукописи використовувалися як навчальний підручник. У період XVII-XVIII ст. на Закарпатті спостерігається значне пошвавлення та поширення рукописання народними переписувачами, залучення до галузі книжкового оздоблення майстрів-аматорів, які створили власну аматорську рукописну орнаментику. Її можна умовно поділити на два види.

Перший вид – оригінальна орнаментика, яка передбачає інтерпретацію елементів народного мистецтва. У творах цих майстрів є стилізовані елементи народного прикладного мистецтва, адаптовані у графічне оздоблення книги. Другий вид полягав у відтворенні у книжкових оздобленнях різних фрагментів декоративно-прикладного та вжиткового мистецтва без особливих змін.

У другій половині XVII, XVIII ст. і навіть на початку XIX ст. велика частина художньої та наукової літератури опинилася за межами друкарства, але потреба на неї зростала. Твори красного письменства – прозові, віршовані, драматичні, праці з географії, ботаніки, наукової і народної медицини, господарські порадики – здебільшого виконувалися в рукописах. У другій половині XVIII-XIX ст. на Закарпатті переписувачами рукописних книг були мандрівні або сільські дяки. Служили вони учителями, переписувачами церковних книг, збірників та приватних паперів, писали книги релігійного, світського та напівсвітського змісту. Особливо це характерно для Ірмологіонів – нотних збірників, у яких писалися не тільки обрядово-церковні пісні, а й світські. Їх оздоблювали орнаментикою та ілюстрували малюнками побутово-портретних сюжетів, виконаних у реалістичному дусі. Обкладинки та титульні аркуші оздоблювали орнаментикою зі шрифтовими написами, а також віньєтками та алегоричними малюнками на окремих сторінках. Для своїх особистих потреб і для потреб пастви дяки укладали цілі збірники церковних пісень з нотами і без нот. Часто дяки-переписувачі переробляли пісні на свій смак або вписували власні віршовані твори [9, с. 109]. Численні ілюстрації книги, часто алегоричні і символічні, набули поширення через різні види мистецтв – настінного малювання, гравюри, оздоблення ужиткових виробів, які проникли в рукописну книгу і адаптувалися. Часто гравюри перероблялися, але сам факт звернення до найкращих взірців українського мистецтва того

часу заслуговує на увагу. Прикрашали Ірмологіони сюжетними ілюстраціями, подекуди в них спостерігається наслідування гравюри, проте переважна частина є оригінальною, що виконана барвами або чорним штрихом. До таких співців початку ХІХ ст. зараховують гашинського півце-учителя і дяка Івана Ріпу (1764-1851) та півце-учителя села Руська Мокра Михайла Бистрана [8, с. 27]. Проте навідомішим співцем-переписувачем на Закарпатті середини ХVІІІ – поч. ХІХ ст. був Іван Югасевич (1741-1814), півце-учитель села Невицьке.

Твори цих авторів підкреслюють таке явище в рукописах Закарпаття, як самоусвідомлення себе як цінності, як індивіда у мистецтві й іншою гранню, а саме, появою підписних творів. Підписані не тільки літературні твори, зустрічаємо імена і під книжковими мініатюрами та ілюстраціями. Усвідомлюючи мистецьку вартість своєї роботи, автор вважав за потрібне зафіксувати власне ім'я у творі. Це явище особливо яскраво виражене в українських друкованих виданнях, де майже всі передмови підписані авторами. Ця тенденція стосується не лише передмов, книгу своїх поезій підписує К. Т. Ставровецький, «Паленодію» – Захарія Копистенський. Під своїми творами підписується Іван Вишенський. Аналогічне прослідковується і в образотворчому мистецтві. Як бачимо, така тенденція продовжилася у рукописних творах Закарпаття ХVІІ ст., наприклад підписи у книзі Матфея Мигалевича, ХVІІІ ст., Павла даскала Мукачівського, ХVІІІ-ХІХ ст. – Івана Югасевича. Окрім підписів на титулах датованих рукописів, Іван Югасевич залишав підпис під мініатюрами з канонічними зображеннями.

Пам'ятки свідчать, що на Закарпатті працювали майстри, які не тільки підтримували багаті традиції української рукописної творчості, переписуючи книги, а й вносили свою частку в її розвиток. Існувала група майстрів-аматорів, яка сміливо йшла на порушення усталених канонів, відтворювала навколишню дійсність в оформленні рукописних книг, що зближувало їх з народною творчістю. Книжкове мистецтво оздобили вони збагачували вже відомими в інших видах народного мистецтва декоративними схемами та мотивами, переносючи їх на сторінки рукописних книг. Хоч збірники духовних пісень для потреб церкви списували переважно дяки, але іноді й вірники переписували собі ці духовні пісні для власного вжитку. Так, наприклад, у селі Кушниця Іршавського району знайдено найбільше таких рукописів [13, с. 20]. Народні умільці-аматори поповнювали коло професій-

них переписувачів-майстрів у різних районах Закарпаття.

За складеною характеристикою манускриптів XIV-XIX ст. сформовано схему історичних та культурно-мистецьких періодів, яка стала основою для аналізу мистецької характеристики при визначенні спільних та відмінних рис із рукописами Закарпаття. Як бачимо, пам'ятки рукописного мистецтва Закарпаття за мистецькою характеристикою співзвучні із пам'ятками інших регіонів України і супроводжуються трьома основними періодами, які мають свої стильові особливості:

– XIV ст.– перша третина XVI ст. – продовження в основному (інколи помітні суттєві відхилення) традиційно умовно-площинної манери;

– середина XVI – перша половина XVII ст.– поява і утвердження в рукописній книзі нового ренесансного стилю;

– друга половина XVII-XVIII ст. – період українського бароко, завершальний етап у розвитку української рукописної книги.

Проналізувавши мистецьку характеристику рукописної книги Закарпаття на тих взірцях, у яких, на наш погляд, є найбільші показові видозміни у стилях, ми дійшли висновку, що найхарактерніші риси книжкової графіки в рукописах Закарпаття проявилися в історичний відрізок середини XVIII – початку XIX ст., коли в краї не тільки поширювалося, а й розвивалося рукописне мистецтво від індивідуальних переписувачів до народних майстрів. Творчість індивідуальних переписувачів вирізняється багатством стильових проявів у письмі, мініатюрах, оздобах, а конструкція книги має запозичення від друкованої. Рукописи народних майстрів побудовано за спрощеними схемами книжкової структури, письма, оздоб. Вони характеризуються багатонаціональними впливами та етнографічними особливостями краю, про що свідчать каліграфія та орнаментальні оздоби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головацький Я. О первом литературно-умственном движении Русинов в Галиции со времени австрийского владения в этой земли / Я. Головацький // Науковий збірник Галицько-Русської Матиці. – Львов, 1865. – С. 77.
2. Гошовський В. Страницы истории музыкальной культуры Закарпаття XIX – первой половины XX века / В. Гошовський // Украинское музыковедение. 1964. Научно-методический межведомственный ежегодник. – К., 1966. – 335 с.

3. *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті / *Д. Данилюк.* – Ужгород, 1999. – 345 с.
4. *Запаско Я.* Українська рукописна книга / *Я. Запаско.* – Львів: Світ, 1995. – 480 с.
5. Збірник Львівської Ставропігії. Минуле і сучасне: студії, замітки, матеріали / під ред. К. Студинського. – Львів, 1921. – Т. 1. – С. 325.
6. *Колесса О.* Ужгородський полуустав у пергаміновій рукописі XIV в. / *О. Колесса.* – Львів, 1925
7. *Микитась В.* Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму / *В. Микитась.* – Ужгород, 1966. – 80 с.
8. *Микитась В.* Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: опис і каталог / *В. Микитась.* – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 84 с.
9. *Микитась В.* Галузка могутнього дерева: літературний нарис / *В. Микитась.* – Ужгород: Карпати, 1971. – 208 с.
10. *Микитась В.* Рукописи та стародруки бібліотеки Ужгородського державного університету / *В. Микитась* // Рад. літературознавство. – 1959. – № 5. – 84 с.
11. Нариси історії Закарпаття / ред. І. Гранчак [та ін.]. – Ужгород, 1993. – Т. 1. – 436 с.
12. *Приймич М.* Перед лицем твоїм / *М. Приймич.* – Ужгород: Карпати–Гражда, 2007. – 224 с.
13. *Пекар А. В.* Нариси історії церкви Закарпаття / *А. Пекар.* – Рим; Львів, 1997. – Т. 1. 11. – 374 с.
14. *Сак Ю.* Historia carpatho-rutenorum Михайла Лучкая (1789-1843). Продовження другого тому з попереднього номера НЗ МУК: історія культури першоджерела / *Ю. Сак* // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – Пряшів: Братисл. словац. пед. вид-во, 1986. – Вип. 14. – С. 93-259.
15. Синопис или краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-російского народа. И первоначальных князех богоспасаемого града Кіева. – К.: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1680. Бібліотека Ужгородського національного університету. Відділ рукописів та стародруків. Інвентарний № 75. – С. 51, 53.
16. *Панькевич І.* Матеріали до історії мови південно-карпатських українців / *І. Панькевич* // Науковий збірник музею української культури. – Пряшів: Братисл. словац. пед. вид-во, 1970. – № 4. – С. 12-13, 20-21, 94-95.
17. *Сопко (Долгош) О.* Два Ірмологіони Івана Югасевича – 1784-85 та 1806 років / *О. Сопко (Долгош)* // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Х., 2008. – № 10. – С. 98-103. – 144 с.

18. Сопко О. Перло дорогоцінне писаря Івана Лугоша – дяка колочавського. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку / О. Сопко // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту. – Рівне, 2007. – № 12. – С. 11-17.
19. Сопко О. Загальна характеристика манускриптів Закарпаття XIV-XIX століть / О. Долгош-Сопко // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Ужгород: Гражда, 2008. – С. 52-62. – (Спецвипуск VI).
20. Синопис или краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-російского народа. И первоначальных князех богоспасаемого града Кієва. – К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1680. Бібліотека Ужгородського національного університету. Відділ рукописів та стародруків. Інвентарний № 75. – С. 51, 53.
21. Стасенко В. Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини XVII століття: особливості розробки та інтерпретації образу: [монографія] / В. Стасенко; передм. Я. Запаско. – К.: Поліграфкнига, 2003. – 336 с.
22. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий / сост.: А. Гусева, Т. Каменева, И. Полонская ; научн. ред. А. Сидоров // Государственная библиотека СССР имени В.И. Ленина, 1981. – Вып. II. – Т. I. – 74 с.

MANUSCRIPT HERITAGE OD TRANSCARPATHIA AS HISTORICAL AND CULTURAL PHENOMENON OF THE 14th – 19th CENTURIES

Odarka SOPKO,

*Ph. D. (history od art), head of the departmrnt of graphic design,
Transcarpathian Art Institute,
Uzhhorod, Ukraine*

Annotation. *Considered in the study is the artistic analysis of the outstanding decorated antiquities of the Transcarpathian manuscript art. The most important stages of the development of manuscript in the process of historical realia which help to define the artistic characteristics of the artifacts, are distinguished. The analysis is based on the research of the manuscript originals of the 14th – 19th centuries; the attention is paid to the dated Cyrillic books, to the skill of calligraphers, miniaturr and ornament painters; the original samples of the folk masters were also taken into account*

Key words: *Transcarpathia, copyist, manuscript, title leaf, types, headpiece, adornments.*